خارشتر و تَرَنجِبین

غلامرضا امین*، مهناز خانوی*، بهزاد ذوالفقاری، روجا رحیمی، ابوالقاسم سلطانی،محمدرضا شمس‌اردکانی، میثم شیرزاد، امید صادقپور، امیرمهدی طالب، علیرضا قنادی، مهرداد کریمی، منصور کشاورز، عبدالعلی محقق‌زاده، فریبرزمعطر، باقر مینایی

* شاخه گیاهان دارویی، گروه طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

خارشتر که تحت عنوان اُشترخار، حاج، عاقول و دَوَتیکانی نیز در منابع طب سنتی ایران شناخته می‌شود، گیاهی با خارهای فراوان است و در برخی نقاط خصوصا جنوب خراسان نوعی مان با نام ترنجبین توسط حشره‌ای سخت بالپوش بر روی آن تولید می شود. برای خارشتر افعال متفاوتی نظیر رادع، جالی، مفتح و تریاق سموم و برای ترنجبین افعالی نظیر ملیّن طبع و مسهل صفرا در طب سنتی ایران قید شده است. خارشتر به صورت خوراکی و موضعی جهت درمان بواسیر نافع است. عرق خارشتر جهت درمان سنگهای کلیوی کاربرد دارد. در این مقاله نام این گیاه و مان آن براساس خصوصیاتی که درمنابع طب سنتی برای آن مذکور است، مشخص گردید. نتیجه اینکه مشخصات خارشتر و مان ترنجبین در طب سنتی ایران به طور کامل با :Alhagi persarum Boiss.&Buhse. Syn. Alhagicamelorum L. از خانواده پروانه واران (Papillionaceae) مطابقت دارد.

واژگان کلیدی: طب سنّتی ایران، خارشتر، تَرَنجِبین، جنوب خراسان، ملیّن، سنگ کلیه.

تاریخ دریافت: بهمن ۹۰
تاریخ پذیرش: تیر ۹۱

مقدمه:

خارشتر که در منابع طب سنتی به نامهای اشترخار، حاج، عاقول و دَوَتیکانی اسم نامبرده شده، گیاهی است علفی پایا و بسیار پر خار که در برخی نواحی ایران به خصوص جنوب خراسان مان ترنجبین تولید می‌نماید. این گیاه که بیشتر در زمینهای بایر و بیابانی دیده می‌شود، دارای ریشه ای بسیار عمیق بوده، برگها در قسمت پای خارهای نوک تیز و سفت و سخت ساقه دیده می‌شوند. گلها خوشه ای با میوه هایی قرمز رنگ و تسبیحی شکل می‌باشند.

در طب سنتی ایران علاوه بر مان خارشتر، از عرق اندامهای هوایی گیاه نیز به عنوان مدر استفاده می‌شود. (۱)، همچنین برای عصاره گیاه خواص رادع، جالی، مفتح و تریاق سموم و برای ضماد آن اثر بهبود دهنده زخمهای چرکین قائل هستند.

به نظر می‌رسد نوعی حشره سخت بالپوش (احتمالا" از جنس Larinus و یا Boophilus)، حشره مولد و منبع مان ترنجبین است. این مان در واقع، ماده دفعی پوره های حشره (در سنین مختلف پورگی) و نیز حشره کامل است که طی تغذیه از شیره گیاه میزبان در طول ماههای مرداد لغایت مهر، به حداکثر میزان تراوش می‌رسد. قطرات ریز ترنجبین در گرمای زیاد اواسط تابستان بر روی اندام هوایی گیاه خارشتر مشاهده می‌شوند. ترکیبات شیمیایی مان ترنجبین شامل ملزیتوز، ساکاروز، فروکتوز، صمغ و موسیلاژ است.. (۲)

ترنجبین در پزشکی ایرانی به عنوان ملیّن، مسهل صفرا و محرّک باه، و نیز در درمان سرفه و درد سینه کاربرد دارد. (۳)

* فرد مسئول مکاتبات: amin@tums.ac.ir, khanavim@sina.tums.ac.ir

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-01]

مروری بر پیشینه‌ها:

مصرف ترنجبین سابقه هزاران ساله دارد. ترنجبین معرب تَرَانگبین است. به لحاظ لغو ترانجبین (ترانگبین) ترکیبی است از گیاه و انگبین به معنای عسل. (٤)، ترنگبین با ریشه پهلوی به معنای "مان گیاه" می‌باشد. نام علمی گیاه آن از کلمه "حاج" مشتق شده است که نخستین بار رازی آن را بدین نام خوانده است و نام عمومی انگلیسی گیاه (Camelthorn) برگرفته از نام فارسی خارشتر می‌باشد. (٤)

متون کهن طبی درباره این گیاه می‌نویسند:

خارشتر گیاهی است کوچک که ترنجبین بر آن منعقد می گردد . (۳)، گیاه کشوث بسیار بر آن می‌پیچد . (٥-٦)، خارش سبز رنگ و گلش باریک و متمایل به کبودی است . (٦)، اگر به کندن آغاز و ریشه اش پی گیری شود، حتماً به آب یا رطوبت می‌رسد. ریشه این گیاه گاه به دویست اَرش می‌رسد. اَرش واحدی است از آرنج تا سر انگشت، سفی دیگر ذراع است. اَرش میوه اش به اندازه دانه کوچک ارزن به رنگ سرخ [بوده] و غلاف آن هم به رنگ سرخ و چنان کج همانند دم عقرب کنار هم قرار گرفته اند. ویژگی برگهای خارشتر آن است که لوله می‌شوند و در اندرون میان تهی آنها حشرات سبزرنگ سر پهن بوجود می‌آید . (۷)

طبیعت آن گرم و بسیار خشک(۳و۸)و سرد نیزگفته‌اند.(۸)

این گیاه رادع۳، جالی٤، مفتّح و تریاق سموم است. شرب و بَخور٥ و ضِماد٦او رافع بواسیر بوده و طِلای۷ عصاره و سوختهٔ او جهت قروح ساعیه۸ بیعدیل است. اکتحال۹ عصاره خارشتر در بیاض۱۰ خفیف چشم و شکوفهٔ او جهت بواسیر نافع است. (٦-٥و٨)

همچنین درباره ترنجبین آمده است:

شبنمی است که بر خار مسمّی به حاج منعقد می‌گردد. طعم آن شیرین و طبیعت آن در اوّل گرم و تر است. ترنجبین جالیتر از شکر، ملیّن طبع، مسهل صفرا به رفق، محرّک باه و لطیفتر از شیرخشت است. در سرفه، درد سینه، غثیان۱۱و تسکین تشنگی مصرف می‌شود. مصرف ترنجبین در تبهای شدید، سرخک، اسهال خونی، بواسیر و خونریزی ادراری ممنوع است . (۳و۹)

درمنابع طب سنتی نامهای متفاوتی برای خارشتر ذکر گردیده است که مهمترین آن به شرح زیر است:

فارسی: خارشتر (۸)، اُشترخار (۳و۷)

عربی: حاج (٥و۳و ۷و ۸)، عاقول (۷و ۸)

ترکی: دَوَتیکانی (۸)، دَوَه تیکانی (۳)

هندی: جَواسا (٤و ۷و ۸)

همچنین نامهای دیگر ترنجبین از این قرار است:

عربی: شهد (۱۰)

اصفهانی: اشترنگبین (۱۰)

هندی: جواساسُکّر (به معنی قند خارشتر)(۱۰)

خارشتر

نام علمی: Alhagi persarum Boiss. & Buhse.

Syn.: Alhagi camelorum L.

نام تیره: پروانه واران، Papillionaceae

نام انگلیسی: Camelthorn

مشخصات گیاهشناسی:

خارشتر گیاهی است پایا که به صورت بوته ای نیمه چوبی و به ارتفاع۸۰-۵۰ سانتی متر وبسیار خاردار دیده می‌شود . ساقه های این گیاه تقریبا چوبی و بسیار متعدد و منشعب و درهم و بسیار خار دار می‌باشد. برگهای آن کامل و به رنگ سبز مات یا متمایل به آبی بوده، به شکل بیضی تا کشیده به ابعاد ٤-۳ ×۲۰-۱۰ میلی متر و در انتها کَند یا نوک ودر پائین باریک شده ودارای دمبرگ یا فاقد آن، دیده می‌شوند. این برگها در پای خارهای نوک تیز گیاه که سفت و سخت هستند قرار می‌گیرند. گوشوارکهای برگ آن آزاد و درفشی شکل هستند. گلهای آن به رنگ ارغوانی، کوچک، بدون دم گل یا دارای دمگل بسیار کوتاه، منفرد یا دوتایی وغالبا بر روی ساقه های بدون برگ قرار دارند. کاسه گل آن زنگی شکل، بدون کرک، دارای پنج دندانه مثلثی ونوک تیز است. در جام گل، ناوها یا نوک کند وکمی بلندتر از بالها دیده می‌شوند. نیام (میوه) آن بدون کرک و تسبیحی شکل می‌باشد. . (۱۱)

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-01]

پراکنش در جهان و ایران :

در دنیا این گیاه در شمال افریقا ، عربستان ، فلسطین ، سوریه ، عراق ، ترکمنستان ، پاکستان ، شرق آناتولی، قفقاز و آسیای مرکزی می‌روید. این گیاه همچنین تقریبا در تمام نقاط ایران رویش دارد.

موارد مصرف امروزه:

خارشتر: مطالعات حیوانی بیانگر آن است که گیاه واجد اثرات ضد اسهال و دیورتیک می‌باشد. (۱۲- ۱۳) عرق حاصله از اندام هوایی و ریشه های گیاه خارشتر در یک مطالعه بر روی انسان، دارای اثرات درمانی مفید بر روی ضایعات آفت دهان بوده اند . (١٤)

ترنجبین: گرچه کاربرد این فراورده طبیعی در باور عمومی به عنوان ملین، تب بر در برخی بیماریهای واگیر دار و حتی خلط آور مطرح می‌باشد . (۱و۱۵)، ولی تا کنون مطالعه بالینی جامعی در این زمینه صورت نگرفته است. یکی از کاربردهای مطرح ترنجبین، باور رایج مردمی در خصوص اثر بخشی آن در زردی فیزیولوژیک نوزادان می‌باشد.

بحث و نتیجه گیری:

بررسی انجام شده نشان داد که مشخصات ذکر شده در منابع طب سنتی برای گیاه خارشتر با نام علمی Alhagi persarum Boiss. & Buhse. مطابقت دارد و مان ترنجبین حاصل از آن، شیرابه قندی تولید شده توسط یک حشره مولد است. آب مقطر یا عرق خارشتر نیز از سرشاخه های هوایی گیاه مذکور تهیه می‌گردد.

پی نوشتها:

۱- از نظر لغوی ترانجبین (ترانگبین) ترکیبی است از تر به معنی گیاه و انگبین به معنای عسل . (٤)

۲- واحدی است از آرنج تا سر انگشت؛ ذراع (فرهنگ فارسی معین)

۳- مانع و باز گرداننده ماده به عضو . (۸)

٤- دارویی که رطوبات لزجه جامد را از سوراخ‌های سطح عضو حرکت می‌دهد تا اینکه از آن دور شوند مانند ماء العسل . (قانون)

۵- دوایی را نامند که بر آتش نهند و دود آن را استعمال نمایند، یا در آب پزند و بخار آن را بگیرند . (قرابادین کبیر)

٦- آنچه غلیظ القوام که مایع و نرم باشد، بر عضو بمالند یا برآن بندند اعم از آن که موم روغن داشته باشد یا نداشته باشد . (۳)

۷- آنچه رقیق القوام باشد و بر عضو بمالند.

۸- کدورت قرنیه . (طب اکبری)

۹- قروح جراحت چرکینی است که روز به روز زیاده کرده و حوالی خود را فرا گیرد و آن را به فارسی کفگیرک نامند . (قرابادین کبیر)

۱۰- هر آنچه به چشم کشیده شود.

۱۱- حرکت معده است برای دفع آنچه بر پرزهای معده ریخته شده است. . (بحرالجواهر)

REFERENCE:

1. Amin, Gh. The most common traditional and medical iranian herbs, Iranian Research Center for Ethics and History of Medicine, Research Department, Tehran University of Medical Sciences. pp. 116, 1384.

2. Takavar, Soheila; Mohammadi, Mahmoud: Factors and mechanisms for producing emulsion mellitus (Mann) in Iran. Journal of Medicinal Plants, 1387, Year 7, Volume 4, 38-28.

3. Mohammad Momen, Tonekaboni Mazandarani. "tohfat al momenin, Tehran: Nashreshahr, 1389, pp. 110.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-01]

4. Soltani, Abulghasem. Encyclopedia of medicinal plants traditional medicine. First volume. Tehran: Arjmand publication. 1383, pp. 87-91.

5. Ansari Shirazi, Ali ibn Hussein. the rhetorical powers. Tehran: Razi Pharmaceutical Distribution Company, 1371, pp. 5-104.

6. Ibn Biytar, Abu Muhammad Abdullah bin Ahmad, "Aljame Al-mofradat Aladviya va al aghzia". Lead Print 1291 AH Egypt. Tehran: Institute of Medicine history Studies, Islamic and Complementary Medicine, 1387, p 189.

7. Birouni, Abu-Rayhan, "Alseydana fi al teb", translation: Bagher Mozaffarzade. Tehran: Academy of Persian Language and Literature, 1383, pp. 8-417.

8. Aghili Khorasani, Mohammad Hussain. "Makhzan al-Adviye", Calcutta print 1844 AD. Tehran: Senaie Publications, 1388, pp. 8-327.

9. Aghili Khorasani, Mohammad Hussain. "Makhzan al-Adviye", Calcutta print 1844 AD. Tehran: Senaie Publications, 1388, pp. 2-271.

10. Birouni, Abu-Rayhan, "Alseydana fi al teb", translation: Bagher Mozaffarzade. Tehran: Academy of Persian Language and Literature, 1383, pp. 4-363.

11. Ghahreman, Ahmad, colorful flora of Iran (flor e rangi e Iran), 1364, Vol 7, No. 755.

12. Atta AH, Mouneir SM. Antidiarrhoeal activity of some Egyptian medicinal plant extracts. J Ethnopharmacol. 2004; 92: 303-9.

13. Atta AH, Nasr SM, Mouneir SM, Alwabel NA, Essawy SS. Evaluation of the diuretic effect of Conyza dioscorides and Alhagi maurorum. Int J Pharm Pharm Sci. 2010; 2: 162-5.

14. Pourahmad M, Rahiminejad M, Fadaei S, Kashafi H. Effects of camel thorn distillate on recurrent oral aphthous lesions. J Dtsch Dermatol Ges. 2010; 8: 348-52.

15. Department of Drug Administration and Narcotics Supervision, Iran's plant Pharmacopoeia, Volume I, 1381, pp. 241-248.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-01]